

माहिला नानीसाहेवको स्थितिलाई प्रकाश पार्ने अन्य दुई रूबकाहरू

—सुशीला मानन्धर

“पाँच रूबकाको आधारमा माहिला नानीसाहेवको स्थिति परिचय” शीर्षकको एउटा लेख प्राचीन नेपाल, संख्या १०२, कार्तिक-मंसिर २०४४ (मानन्धर, २०४४, १६-२२) मा प्रकाशित भएको छ। सोही विषयसंग सम्बन्धित अन्य दुई रूबकाहरू नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्रको अभिलेखालयमा पाइएको हुँदा त्यसलाई पनि प्रकाशमा ल्याउँदैछु। यी अभिलेखहरूलाई क्रमशः १५२ र ३८० संकेत नंबर दिएका छन्। यी दुई अभिलेखको तिथिमिति र विषयवस्तुको अध्ययनबाट यी अभिलेखहरू पनि सोही माहिला नानीसाहेवका आदेशहरू (सात वटै अभिलेखहरू एकै व्यक्तिका) हुन् भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। तर ती नानीसाहेव कुन राजाका हुन् र उनका नाम के हुन् त भन्ने तथ्य प्रमाणित गर्न यी अभिलेखहरू पनि असमर्थ रहेका छन्। केवल पहिलेकै अनुमान (मानन्धर, २०४४, २०) लाई स्वीकार्न टेवा दिन मात्र सकेको छ। किनकि हाल प्राप्त दुई अभिलेखहरूमध्ये एउटा अभिलेख वि. सं. १८६४ (इ. सं. १८०७) मा (परिशिष्ट नं. १, CNAS. No. 380) मा जाहेर गरेका छन्, जुन समयमा राजा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाह केवल १० वर्ष मात्र पुगेका थिए। यसरी गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहभन्दा अघिदेखि नै अस्तित्वमा रहँदै आएका नानीसाहेव यी हुन् भन्ने प्रष्ट हुँदाहुँदै पनि कुनै

दरो प्रमाण नपाइएसम्म यी नानीसाहेव यही राजाका नानीसाहेव हुन् भन्ने तथ्यता औल्याउन कठिन छ।

राजा सुरेन्द्र विक्रमलाई “नानी महाराजा” र माहिला राजकुमारलाई “माहिला नानीसाहेव” भनी सम्बोधन गरी लेखिएको राजा राजेन्द्र विक्रम शाहका पत्र परराष्ट्र मन्त्रालयमा सङ्कलित रहेको कुरा उल्लेख गर्दै पूर्व प्रकाशित लेखका (मानन्धर, २०४४, १६-२२) केही पाठकहरूले मौखिक टिप्पणी गरेका छन् कि ती पाँच रूबका जाहेर गर्ने “माहिला नानीसाहेव” राजाका भित्रीनी नभई तत्कालीन माहिला अधिराजकुमार हुनु पर्छ। यस विषयको विवादलाई सुल्झाउन पूर्व प्रकाशित पाँच अभिलेखहरूको मात्र गहन अध्ययन गरेको खण्डमा पनि ती अभिलेखहरू जाहेर गर्ने “माहिला नानीसाहेव” राजकुमार नभई भित्रीनी नै हुन् भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ। हुन त माहिला राजकुमारलाई दरबारिया मर्यादा अनुसार “माहिला नानीसाहेव” “माहिला साहेव” र माहिला बुहारीलाई “माहिला बुहारी” वा “माहिला शाहज्यादी” भनी सम्बोधन गर्ने चलन नभएको होइन, तर माहिला राजकुमारलाई “माहिली नानीसाहेव” भनी कुनै हालतमा पनि सम्बोधन गरिँदैन। पूर्व प्रकाशित पाँच रूबकामध्ये एउटा अभिलेखमा “श्री माहिला नानीसाहेव” (मानन्धर, अ. नं. १।१६)

अभिलेख नं. २ र ३ मा (सोही १६-१७), "श्री मन्माहिला नानीसाहेव" र बाँकी दुइटा अभिलेखमा (अ. नं. ४ र ५, १७) "श्री माहिली नानीसाहेव" भनी सम्बोधन गरिएको छ। यसकारण माहिला नानीसाहेव राजकुमार माहिला नानीसाहेव नभई "माहिली नानीसाहेव" हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ र उनी निकै सम्मानित रहेको कारणले माहिलीको स्थानमा "श्री माहिला" र "श्री मन्माहिला" जस्ता सम्बोधन गरिएको हो।

यहाँ प्रस्तुत गर्न लागिएका दुई अभिलेख र पूर्व प्रकाशित पाँच रूककाको (मानन्धर, १५-१७) आधारमा यी माहिला नानीसाहेवको समाजको एवं आर्थिक स्थितिबारे यथेष्ट जानकारी प्राप्त भएको छ। साथै ती रूककाहरू महोत्तरीका मौजाहरूको उठ्ती पुठती असूली, मिनाहा आदि कार्यभार द्वारेले सम्हाली आएको प्रमाण स्वरूप रहेको हुँदा रेग्मीजीको पहाडी भेकमा सुब्बा, सुवेदारमा द्वारेबाट र तराई भेकमा स्थानीय चौधरीहरूबाट उत्पादन असूली गरिन्छ (Regmi, 1978, 126-127) भन्ने भनाइलाई नकारेको छ। ती अभिलेखहरू अनुसार पूर्वी तराई महोत्तरीका मौजाहरूको रेखदेख चौधरीद्वारा नभई द्वारेबाट गराइएको छ।

पूर्व प्रकाशित पाँच अभिलेखमध्ये एउटा अभिलेख मा (मानन्धर, अ. नं. १, १५-१६) शेरा भूमि भन्ने उल्लेख छ, तर कुन ठाउँको भन्ने कुरा स्पष्ट छैन। बाँकी चार वटा अभिलेखमा (मानन्धर, अ. नं. २-५। १५-१७) महोत्तरीस्थित विभिन्न मौजाहरूको विभिन्न सालको बाली बुझलिएको र मिनाहा दिएको कुरा उल्लेख छन्। यसले गर्दा यी जग्गाहरू सबै माहिला नानीसाहेवका शेरा स्वरूप रहेको महोत्तरीस्थित मौजाहरू हुन् वा होइनन् भन्ने कुरामा प्रश्नचिन्ह रहन गएको थियो। हाल प्राप्त दुई वटा अभिलेख (परिशिष्ट १ र २) र पूर्व प्रकाशित अभिलेखहरूको तुलनात्मक अध्ययनपछि यस्तो अस्पष्टता निराकरण हुन गएको छ। यी सम्पूर्ण अभिलेखहरूमा उल्लेख भए अनुसार महोत्तरी प्रगन्नामा चामुद्वारेको रेखदेखमा पाँच र अमोली पाँडेको रेखदेखमा सात गरी जम्मा बाह्र मौजाहरू माहिला नानीसाहेवको निजी शेरा खान्गीका रूपमा रहेको र ती मौजाहरूबाट विभिन्न

समयमा भएको आम्दानी एवं उत्पादन माहिला नानीसाहेव समक्ष बुझाउने गरेको स्पष्ट भएको छ।

हाल प्राप्त दुई वटा अभिलेखमध्ये एउटामा आफना पाँच मौजाहरूको धुर, पैनी, बाँध आदि मर्मत गरी सो जमीन आवाद गुल्जार गर्ने (परिशिष्ट १) आदेश दिइएको छ। अर्को अभिलेखमा, आफ्नो खान्गी पाँच मौजाहरूका वार्षिक आम्दानी-खर्च, मिनाहा आदिको हिसाब कलम-कलममा छुट्टयाई विवरण दिइएको छ (परिशिष्ट २)। यसै अभिलेख अनुसार उत्पादन ढुवानी एवं अन्य कार्यहरूमा संलग्न रहेका विभिन्न कारिन्दाहरू र भरियाहरूका साथमा सुरक्षार्थ एकजना सिपाही र बाह्रै महीना खवारी गर्ने एकजना सिपाही गरी दुई जना सिपाही समेतको सेवा उपभोग माहिला नानीसाहेवले गर्न पाइरहेका थिए भन्ने कुरा यी वाक्यहरूबाट "भरिया ३ भागु सिपाही १. समेतका ज्याला ७॥४"..." "भरतु सिपाहीको तलब वैसाष वदि १ देखि चैत्र शुदि १५ रोज तक मँहा १२. दर १॥ ताके- १८" (परिशिष्ट २) स्पष्ट हुन्छ।

यसरी उनका रूककाहरूमा प्रयोग भएका शेरा, खान्गी जस्ता शब्दहरू छाप उनले पाएका सम्मानपूर्ण सम्बोधन उपभोग गरेका सुविधाहरू र सुरक्षाको पूर्ण व्यवस्था आदिबाट उनी एक दरबारिया जीवन व्यतीत गरिरहेका नानीसाहेवका साथै प्रतिष्ठित र सम्मानित पद सम्हालि रहेका एक कर्मचारी पनि थिए भन्ने अनुमान हुन्छ। शेरा शब्दबाट उनी दरबारिया जीवन गुजारा गरिरहेका (Regmi, 1978, 275-276) भन्ने बुझाउँछ भने खान्गी शब्दबाट तत्कालीन प्रशासन प्रणालीमा कर्मचारी रही तलब वापत उपभोग गर्न पाइरहेका खेतीयोग्य जमीन भन्ने बुझिन्छ। सुरक्षाको लागि पुलिसको समेत व्यवस्था गरिएबाट संभवतः उनी आर्थिक प्रशासनतर्फ कार्यरत कर्मचारी हो कि भन्ने अनुमान हुन्छ।

परिशिष्ट १

CNAS No. 380

श्री दुर्गाज्यू

(छाप) स्वस्ति श्री माहिला नानिसाहेव कस्य रूकका-
१. आगे मौजे वनचौरि. गँह जमा. मौजे पाँच ५ कां
फौजदार गुमास्ता रैअति

२. रैअति गैह के. आसिष. उप्रान्त. मौजे मजकुरका. धुरवाध पैनि. जहाजहा
३. विगन्याको छ. त्यो सबै ठाउँ बनाउनु. तेस जगामा जो रूपैया लाग्छ. त्यो
४. ऐक सठि रूपैया— ६१ लगाई जगा आवाद गुलजार गर. पैसठी
५. सालका वहि बुझदा मोजरा दिजुंला. इति संवत १८६४ साल मिति चै
६. त्र सुदि १२ रोज ६. शुभम् — —

परिशिष्ट नं. २

CNAS No. 152

श्री दुर्गाज्यू

स्वस्ति श्री मन्माहिलानानिसाहेव कस्य रुक्का—

१. आगे जमा षर्च साल तमाम. जिल्लै महतरि प्रगना महतरि मध्ये. हाआ खानगि रे
२. देया १ मौजे वगेया १ मौजे क्रोत्कुया १ मौजे हिरदुया १ जमा मौजे ५ का दस्तक स— —^१
३. वदि १ देषि चैत्र सुदि १५ रोजसम्म वर्ष १ का माल महोलात गैह षसोषास पैदावार
४. नसिफ हरिकूल मिश्र. अमानत तहसिल. तहविल. जिम्मा चामुद्रान्या. तहरिर मर्म
५. तपसिल जम्मा रूपैया नवसै. चौसठि रूपैया ऐकरूया—

जमा विगाहा —

३३१३॥३

मिनाहा वादेदोकठि रैतिका—

२९८।१

लगति दरदाम्—

थान पह—	९१२-४।	—	३९३॥३.
घानषिल—	१०॥॥२-९।	—	१३।४॥।
साती पह—	३८॥१।१	— ३॥॥४ —	१४९।४.
सौ पह—	६।१-	२॥४-	१६॥.॥

साती षिल—	३२॥२॥३-	२। -	७४।
ऐ षिल—	३।४॥१. -	१. -	३।
साली साम—	४॥॥४ -	२॥. -	१२।-
साली कोहव—	।२.४ -	२।. -	॥।.॥।
ऐं कोहव—	९२।४ -	१ -	-/॥
वाम—	३७॥१॥४ -	२३	८२॥।.
तोरी—	४।२ -	२ - -	८।
उरीउ—	१॥३॥४ -	१॥ -	३७।
कुरथी—	१३।०२ -	।.॥४ -	११।-
सहरि दिट्टा—	६।३॥४ -	॥४ -	४७।.
गाढि—	१५॥४॥ -	॥४ -	९॥४॥।
कोइरीवारि—	२१०॥२ -	३ -	६।-
तमाकु—	१॥४॥२ -	६।. -	१०॥४।
रयि—	१८१॥३॥३ -	॥४ -	१६॥
गोकु पह—	३।२ -	१॥४ -	६॥- /
गोकु चौमारा	३॥४.४ -	१॥ -	५॥३
ऐ : साम -	।४॥३ -	१ -	॥.

८२९॥४।

कठिआरि जमाघर—	३९ ताके -	२१॥४
साविक घर—	२८ दर ॥- २.१७।	
नवाद घर—	११ दर १४ के ४४.	

विआहदानि—	२७ ताके -	४९.
सम सरह—	२२ दर २ के- ४४.	
रूस सरह—	५ दर १ के ५.	

पाजो मौजेका साएर -		४१.
डंड—		१२.
मौजा वगेया -	९	
मौजा हिरेदुया—	३	

रोज तलवाना—		१॥.
गलिह सलामी -		४॥.
मौजे वनचौरी—	१	
मौजे वदेया -	१	

१. मूल अभिलेखमा अक्षर किरमिर रही पढ्न नसकिएको अनुमानित अक्षरहरूको संकेत ।

मौजे वगेया —	१
मौजे कोकुवा—	१
मौजे हिदुया—	११.
ट्टिका भेट्टि सलामी. तपसिल सदर—	४११.

१. मौजे गैह—	
२. पाजो गाउंका गुमास्ताक नेग मोल रूपैया मँ कठिआ रिकि रूपैया ९११ के—	२६११-१११
३. पाजो गाउंका गुमास्ता जेठ रैतीके मामुली जडाउंरी—	१६.
४. मौजे वनचौरिका जेठ रैतीके—	८.
५. मामुली झेठ रैती ३. के—	६.
६. जडाउंरी—	२.

मौजे वदेयाका जेठ रैतिके मामुली—	२.
मौजे वगेआका जेठ रैतिके मामुली—	३.
मौजे कोलहुआका जेठ रैतीके मामुली—	२.
मौजे हिरदुयाका जेठ रैतीके मामुली—	१.

बाँकी—	९.
मिजांलिक —	

दाषिल रिसाल वमोजिम कवज—	५४.
आइवीन सुदि— ७. रोज—	१००१४
पटना रूपैया—	५४.
चादिका मोहर रूपैया—	२१.
षसि गोटा— १५ के—	१०.
तेल मोल—	३.
घिउं मोल—	४११.
भरिया ३. मगु सिपही १ समे तका ज्याला —	७११४

मार्ग सिर सुदि १० रोज—	२५१.
पटना रूपैया—	१८६.

कालिदार पटना रूपैया	५८.
चाँदिका मोहर रूपैया—	७.

फागुन सुदि—	रोज—	९६.
पटना रूपैया—		४९.
चाँदिका मोहर रूपैया—		३६.
षसि गोटा— ११ के —		८.
वेनु षडका असा गोडाइत् केरा		
ह षर्च ज्याला स्मेत—		३.

दाषिल रिसाल ६६ साल वैसाष वदि रोज— १००११-१११	
पटना रूपैया—	५७.
चादिका मोहर रूपैया—	२५
धोति जोडा २ के—	१२११.
कोरा धान— ३ के —	६-११

१. वेनुथडका: जमसा — — २ गोडाई गसि धूली मा छेवदा राह षर्च मौजे गैह—	
२. मोनसिफ हरिद्वोल मिश्र के रोज. नाषकादि के दर ११४१११ के —	४०. २५.
३. भरतु सिपाहिके तलव वैसाष वदि '१' देशि चैत्र सुदि १५. रोज तक मँहा १२. दर १११ ताके—	१८.
४. धूर पैनि मध्ये षर्च—	२३१४११
५. मौजे वदेयाका धूर—	९१-४.११
६. वदेयाका पैनी मार्फतका रू ठाकुर—	३११-
७. मौजे वगेया कोलहुयाका पैनी मार्फत षेलपति पांडे—	३११.

धम्म पतिदासके तलव षर्च वमोजिम रूक्का—	३८१.
धम्मति दासके द्वाती पुजा—	२
दसै पारू पुजा. र षैरात स्मेत—	६११.
चामुद्वान्याके वाली षर्च. वमोजिम रूक्का—	८५.
कागज दफरवस्ता मोल—	२११.

२. मूल अभिलेखमा नै पढ्न नसकिने अवस्थामा रहेका तीन अक्षरहरूको संकेत ।

सन्दर्भ-ग्रन्थ

Inscriptions (above mentioned=Appendix)

मानन्धर, सुशीला, २०४४, "पाँच रूक्काको आधारमा
माहिला नानीसाहेवको स्थिति परिचय", प्राचीन
नेपाल, संख्या १०२, कार्तिक-मंसिर, २०४४,

काठमाडौं, शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय,
पुरातत्त्व विभाग।

Regmi, M. C., 1978, *A study in Nepali
Economic History (1768—1847)*, New
Delhi; Manjushri Publishing House.

Regmi, M. C., 1978, *Land Tanure and Taxation
in Nepal*, Vol. I & II, Kathmandu, Ratna
Pustak Bhandar.

